

Jan Matonoha | Literárněvědný text jako diskurz, velké vyprávění a výkon moci?

Slova mohou tvořit most, po němž k představě vcházíme, mohou být také zdí, která nám brání ji spatřit.

Události se staly a leží kolem nás v souvislé, beztvaré mase, bez počátku a konce, která nám nenabízí, čeho bychom se mohli zachytit, abychom odtud vyšli. [...] Můžeme událostem dát jakýkoli smysl, potlačíme-li jednu a jiné vyzvedneme, přimějeme-li jednu okolnost být příčinou další.

Věra Linhartová: *Prostor k rozlišení*

Jsou literární badatelé, sám se mezi ně řadím, kteří bonmot „texty se nedělají než z textů“ berou takřka doslovně; architextem celého mého příspěvku budiž tedy výše citovaný pasus z Věry Linhartové, který se pokusím přečíst v jakémisi zhruba foucaultovsko-lyotardovském kontextu.

Nicméně, ještě než přistoupíme k vysvětlení toho, co si lze představit, když mluvíme o literárněvědném textu jako o diskurzu, velkém vyprávění a výkonu moci, měl bych v první řadě vysvětlit modalitu otázky, která stojí v názvu tohoto příspěvku. Na rozdíl od předchozích referátů, jež jsou proneseny jaksí v optativu či deziderativu, jejichž název představuje spíše projekt, návrh či program vyjadřující přání autora o podobě a charakteru psaní literárněvědného textu, název tohoto příspěvku naplňuje prvotně komunikační funkci či mluvní akt jakési pochybující či snad varovné otázky, aby se pak vposled stal, jak ukážeme, jakýmsi paradoxním přitakáním. Třeba též dodat, že zatímco předcházející příspěvky postihují specifický charakter uvažování a psaní o literatuře, může být tento příspěvek vnímán jako pokus o postižení některých vlastností diskurzu společenských věd vůbec. V jistém smyslu lze říci, že na mnohé pochybnosti vyslovené v tomto příspěvku předchozí referáty citlivě reagují, poskytují inspirativní odpovědi na ony varovné otázky, kterým bych chtěl nechat zaznít, a ukazují pole psaní o literatuře coby jistou epis-

temologickou alternativu přístupům založeným na „mocenské“ asymetrii primárního a sekundárního textu, na asymetrii subjektu autora a objektu jeho psaní.

Podívejme se tedy nyní na problematiku narativnosti a diskurzivnosti akademického psaní, jež s sebou vždy již v určitém smyslu nese jistou nepominutelnou mocenskou zátěž. Kritika nereflektované monologičnosti vlastního diskurzu, otázky po statutu literárněvědného psaní, zpochybnění a rozmytí hranice mezi textem a metatextem, zdůraznění narativnosti vědeckého poznávání nejsou v našem kulturním prostoru nijak nové, stačí jen namátkou připomenout tradici tartuské školy, úvahy Zdeňka MATHAUSERA a jeho ideu „paralelní kontemplace“ či projekt kritické literární vědy jako dialogu, jak jej nastínil Petr V. ZIMA. Již z tohoto letmého výčtu se snad lze dohadovat toho, že otázky společně vznesené na tomto kolokviu mají svou určitou naléhavou aktuálnost a vybízejí k promýšlení.

Tuto úvahu bych chtěl otevřít nejprve poukazem na to, že předmět literární vědy, ať již jím je individuální literární dílo nebo série literárních děl pozorovaných v historické perspektivě, před námi nikdy neleží v nějakém předem daném tvaru, není k dispozici v žádné přímočaré evidenci. Podmínkou jeho inteligibility je určitý proces narativizace, podrobení procesům výběru a organizace, jež jej pořádají do smysluplného tvaru, včleňují do určitých poznávacích figur a vtiskují mu řád disciplíny, která jej „popisuje“. Surová neukončenost, otevřenost díla či nepřehlednost literárního vývoje je podrobená scelujícím procedurám interpretace, jež modelují svůj předmět vnucující jeho unikavosti dostupnost, přehlednost a ucelenost koherentního příběhu.

Procedury této narativizační apropriace vždy probíhají podle určitých pravidelností, opakují určité postupy, sledují určité implicitní, nicméně zavazující (či svazující) normy.¹ Právě tento jev FOUCAULT, když v průběhu šedesátých a sedmdesátých let v několika dílech zkoumal problematiku legitimizace a institucionalizace vědění (a společenské praxe), postihl pojmem diskurz.

Tento pojem s sebou přinesl výrazné přehodnocení pohledu na jazyk: ten přestává být neproblematickým instrumentem komunikace a stává se určitou sítí souřadnic vytyčující a předznamenávající

¹ Fenomén normativnosti je v této souvislosti obzvlášť palčivý, neboť rozehrává celou řadu otázek, které by mohly být naznačeny pomocí dvojího chiazmatického sousloví „norma pravdy“ a „pravda normy“.

pohyb našeho myšlení a vypovídání o realitě. Ve skutečnosti je však sama otázka komunikace až druhotná, jazyk nevstupuje do hry až v okamžiku, kdy chceme externalizovat své „čisté myšlenky“, naopak je zde vždy už přítomen jako něco, co naše myšlení předchází, co jej strukturuje, v čem je naše myšlení vždy již nevyhnutelně zakotveno, co tvoří jeho horizont.

Působení a práci diskurzu je možno postihnout jednoduchým výrokem: kdokoli nemůže kdykoli jakkoli mluvit o čemkoli. Z masy všeho toho, co je denně pronášeno, do cirkulace disciplinárního, institucionalizovaného diskurzu prostoupí jen malá část, jež prošla mnohočetnými komplexními procedurami vyloučení a „zředění“. Přirozenost a samozřejmost všeho, co jako příslušníci akademické (a nejen akademické) obce říkáme, je přirozeností jen zdánlivou, ustavenou několikaletými implicitními a těžko postřehnutelnými operacemi exkluze, které vyloučily určité způsoby vypovídání a určité předměty výpovědi, resp. některé formy jejich konceptualizace. Diskurz je tedy to, co tvoří pozadí každé promluvy, která jej nutně „opakuje“, pohybuje se v prostoru jím vymezeném; je to zároveň to, co nám umožňuje mluvit, respektive co naše mluvení legitimizuje, a zároveň to, co nám tímž pohybem něco říci znemožňuje.

Jak jsme již řekli výše, předmět našeho vypovídání pro nás neexistuje v nějaké apriorní identitě; dostupný je nám pouze a právě jako vždy již objekt určité disciplíny, určitého diskurzu, jako korelát určitého režimu vědění a vypovídání. Tento postřeh s sebou nese také upozornění na jistý agonický charakter koexistence rozdílných diskurzů, poukazuje na skutečnost, že jeden předmět spadá pod jurisdikci několika diskurzů, které se vůči sobě mohou ocitat ve vztahu vzájemného překrytí, rozporu a nekompatibility.

V této souvislosti je důležité věnovat pozornost právě té skutečnosti, že Foucaultovo psaní není zařaditelné do stávajících, „předpřipravených“ diskurzů sociologie, psychologie, filozofie, historie vědy, historiografie či dějin idejí.²

² Nebylo by však vhodné s přílišnou unáhleností mluvit o jakési výsostné a absolutní transgresi, překročení diskurzu – jakkoli se zde v určité lenosti neubráníme tento výraz dále používat. Bylo by totiž naivní domnívat se, že lze z této situace vykročit někam do neutrálního vnějšku. Jednak diskurz není centralizovaná instituce, kterou by bylo možno napadat či obcházet, je analogicky jazyku bez centra, jednak danou oblast pokrývá bezezbytku. Máme možnost vykročit z diskurzu pouze do jiného diskurzu, ale nikoli do jakési oblasti čiré nezprostředkovanosti reality.

Právě otázka Foucaultovy zvýšené citlivosti vůči konformitě ustanovených disciplinárních diskurzů nás dovádí k nejpodstatnějšímu bodu naší úvahy, totiž k onomu problému „výkonu moci“. Nejprve se však musíme krátce zastavit u toho, co si představujeme, mluvíme-li v tomto kontextu o současném vykonávání a podrobování se moci, tedy u problému dvojlopné pozice, v níž vůči moci stojíme.

Ve foucaultovském chápání došlo k významným posunům vzhledem k tomu, jak jsme obvykle navyklí moc vnímat. Moc v tomto pojetí nevychází z žádného centrálního, institucionalizovaného zdroje, který by na nás vytvářel nátlak v podobě represe, proskripce či sankcionalizace, nýbrž je – analogicky jazyku, v němž se ostatně nejvýznamněji odehrává a realizuje – bez centra, přichází zespod, je vytvářena participací všech účastníků, jejichž konsenzus získává automaticky bez jakéhokoli explicitního přitakání. Svou autoritu a efektivnost nečerpá z negativy, nátlaku a zákazu, nýbrž na základě své positivity, plnosti možností, jež nabízí, z toho, že pokrývá celý prostor našeho vypovídání. Každá naše promluva se pohybuje v prostoru jí vymezeném, svou citací reduplikujíc a posilujíc její autoritu.

Opačným aspektem oné dvojlopné pozice, již vůči moci zaujímáme, je otázka jistého epistemického násilí, které svým diskurzem, svým pořádáním materiálu na inteligibilní osu narace nevyhnutelně předmětu svého vypovídání působíme. Vůči moci tedy vystupujeme jak coby její patiens, tak coby její agens. Jsme moci nevyhnutelně podrobování participujíc na ní každou svou promluvou; zároveň moc nevyhnutelně vykonáváme nad předmětem svého vypovídání.

Ona nebezpečná ambivalence moci disciplíny a jejího diskurzu tedy spočívá v tom, že nám nabízí schůdnou možnost přistupovat ke sledovanému jevu z předem zajištěných, zdánlivě neutrálních pozic disciplíny automaticky přináležející danému objektu, která nám nabízí myšlenkové rámce, v nichž se objekt pohybuje či jimiž je – přesněji řečeno – identifikován a formován. Disciplína nám svou poznávací pozitivitou, instrumentální plností a „samozřejmostí“ jednak zakrývá možnost odlišné konceptualizace objektu, jednak takticky vymazává genealogii svého vývoje, tj. procesu ustavování sebe samé i předmětu své kompetence, procesu, jenž je provázen, resp. podmíněn mnohými kroky exkluze, přepsání a (re)interpretativní apropriace.

Vrátíme-li se nyní k oné otázce motivace k transgresi diskurzů, pak můžeme říci, že je v zásadě dvojí. První důvod Foucaultova unikavého stylu může být spatřován ve snaze vymknout se moci diskurzu, vymanit se z restringujícího působení určité disciplíny, vyhnout

se nebezpečí konformity k ustaveným režimům řeči, neboť ty nám nabízejí objekt k pohledu vždy už ve zcela určité strukturaci a modalitě, zbavující nás možnosti volit jak alternativní jazyk, tak alternativní přístup k samé identifikaci a konceptualizaci předmětu našeho vypovídání.

Dalším důvodem, který je však – jak jsme viděli – fakticky jen druhou stranou téže mince, je snaha neparticipovat na cirkulaci moci, na zdvojování, posilování a naturalizování její autority prostřednictvím určitého způsobu „citování“, opakování sad výpovědí v režimu dané disciplíny.

Mluvili-li jsme o tom, že není možné vykročit z diskurzu, že každý předmět našeho uvažování je podroben určité narativizaci, že neexistuje sám o sobě, ale pouze jako korelát určité diskurzivní formace, že je vždy nevyhnutelně „obětí“ určitého epistemického násilí, že je podroben moci, která je vykonávána nad ním – ale stejně tak nad tím, kde onu moc používá –, pak je nasnadě klást si otázku po možnosti řešení této situace. To není nikterak nasnadě, každopádně však představa, že se lze z oné preskriptivnosti, konstruovanosti, narativizovanosti a diskurzivnosti vlastních tvrzení vyvázat, je ve své podstatě ještě mocnější než stav původní nevinné nereflektovanosti tohoto stavu.

Řešení tedy myslím rozhodně nespočívá v setrvávání v jakési zdánlivě neutrální, z komplexu „věděni/moc“ vyvázané pozici. Jako možnou cestu spatřuji koncept věděni, které ve své promluvě naopak neváhá odkrývat mocenské aspekty vlastního diskurzu, svou poznávací situovanost, parciálnost své perspektivy, lokalizovanost v určité mocensko-noetické formaci; stejně tak jako neváhá odkrývat stopy epistemického násilí, které zanechalo na objektu svého vypovídání v souboji s jeho odlišnou řečí. Řekl bych tedy, že situace, kdy literárněvědný text vystupuje jako suverénní, samozřejmá, hladká a zcela transparentní promluva, je výsledkem strategického zastírání vlastního procesu rozhodování, výběru, eliminace a organizace prvků, které jsou do metatextu nakonec včleněny. Přijmeme-li perspektivu, kterou se zde pokouším obhajovat, stanou se pro nás tedy mnohem zajímavější ty texty, které jsou spíše jakýmsi záznamem či „popisem jednoho zápasu“, texty, v nichž zůstávají zaznamenány stopy překřížení, střetu a souboje několika odlišných promluv, stopy zhušťující a zviditelňující zdánlivou transparentnost diskurzu a odhalující jeho do určité míry nevyhnutelně manipulativní potenciál.

■ LITERATURA

FOUCAULT, Michel

1994 „Řád diskursu“; in týž: *Diskurs, autor, genealogie* (Praha: Svoboda)
2002 *Archeologie věděni* (Praha: Herrmann a synové)

LYOTARD, Jean-François

1993 „Postmoderní situace“; in týž: *O postmodernismu* (Praha: Filosofie)

MATHAUSER, Zdeněk

1994 „Sekundární literatura či ‚paralelní kontemplace‘?“, in týž: *Estetické alternativy* (Praha: Gryf; původně *Česká literatura* 1992, č. 5)

ZIMA, Petr V.

1998 *Literární estetika* (Olomouc: Votobia)